

**Pr. lect. univ. dr. Sorin Marinescu,
Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie,
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați**

**CÂNTAREA LITURGICĂ
ÎN LUMINA SFINTEI TRADIȚII
– CONTRIBUȚIA
SFÂNTULUI ANDREI CRITEANUL**

***Abstract:** In the year 2023, proclaimed by the Romanian Patriarchate as the “Commemorative Year of hymnographers and church singers (psalms)”, we proposed to bring back into discussion the very important contribution of Saint Andrew of Crete (660-740), in the context of understanding the meaning of liturgical singing in the Light of the Holy Tradition of the Orthodox Church. Saint Andrew the Cretan left a rich homiletic, hymnographic and melodic work, his hymns being used in today's liturgical practice, throughout the year, especially at the great Feasts (dedicated to the Mother of God, the Saints, as well as those from the Triod cycle and Pentecost). We focused on the Great Canon, trying to understand the life of the Hymnographer, who acquired holiness thanks to both the fruit of ascetic effort, the crown of which is spiritual purity, and the gift of Christ through the Holy Spirit, the two criteria working together as an expression of a synergy dynamics. Divine holiness has the attribute of transcendence as a person, so it potentiates our consciousness, making us think of our sinfulness, and in this context also appears deep repentance, equal in depth to the levels of consciousness.*

***Keywords:** hymnographer, psalm, hymn, Saint Andrew of Crete.*

În anul 2023, proclamat de Patriarhia Română ca fiind „Anul comemorativ al imnografilor și cântăreților bisericești (psalți)”, ne-am propus să readucem în discuție contribuția foarte importantă a Sfântului Andrei Criteanul (660-740)¹, în contextul înțelegerii semnifi-

1. S-a născut în 660 la Damasc, fiind contemporan cu alți doi mari imnografi: Ioan Damaschinul și fratele său adoptiv, Cosma Melodul, episcopul de Maiuma. Pr.

cației cântării liturgice în lumina Sfintei Tradiții a Bisericii Ortodoxe.

Este cunoscut faptul că în imnografia bizantină întâlnim, începând cu secolul al V-lea și apoi în secolele următoare, imnele (cele cu caracter dogmatic – se dezvoltă mai cu seamă în secolul al IV-lea)², troparele (simple strofe)³, prezente în serii de stihiri, apoi condacele și canoanele⁴, la care se adaugă luminânde, icosurile, catavasiile ș.a., iar toate acestea nu sunt altceva decât teologie poetică ce are și scop *latreutic*, harismatic și didactic, apărute în Siria și Palestina inițial, prin activitatea melozilor – Anatolie Imnograful din sec. al V-lea, patriarhul Constantinopolului, Roman Melodul din sec. al VI-lea, Vizantie, Andrei Pyrrus (Persul), Sofronie al Ierusalimului, Andrei Criteanul (sec. VII-VIII), Gherman al Constantinopolului, Cosma Melodul, Ioan Damaschin (sec. al VIII-lea), Teofan Graptul, Iosif și Teodor Studitul, Anatolie al Tesalonicului, monahia Cassia și Mitrofan, episcopul Smirnei (sec. IX).

Pr. Ene Braniște spune că

„învățătura sau dogma ortodoxă și-a găsit formele de exprimare în cadrul cultului său atât în imnografia bizantină (canoane, condace, tropare etc.), cât mai ales în textele liturgice răsăritene“⁵.

Ne-am propus să arătăm semnificația cântării liturgice plecând de la relația pe care Preafericitul Parinte Patriarh Daniel o subliniază între anul 2022 – *Anul rugăciunii și isihasmului*, deci al rugăciunii neîncetate și anul 2023, când sărbătorim imnografia și psalții, psalmodierea devenită rugăciune comunitară⁶, căci citându-l pe Sfântul Andrei

Teodor ZISIS, „Sfântul Andrei Cretanul, Ierusalimiteanul (660-740). Despre viața și opera sa“, în: *Teologie și Viață*, trad. Alexandru Prelipcean, nr. 1-4, 2018, p. 225.

2. Când sunt folosite ca „armă apologetică, de apărare și popularizare a învățăturii ortodoxe de credință“, Pr. Ene BRANIȘTE, *Liturgica generală. Noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, vol. 2, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2002, p. 320.

3. Pr. Vasile GRĂJDIAN, *Studii de teologie imnografică*, Editura Universității „Lucian Blaga“ din Sibiu, 2008, p. 32.

4. Pr. Petre VINTILESCU, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual și cântarea bisericească*, București, 1937, p. 53 și urm.

5. Pr. E. BRANIȘTE, *Liturgica generală...*, vol. 2, p. 334.

6. *Cuvânt rostit de Patriarhul României la Proclamarea anului omagial și comemorativ 2023*, www.Basilica.ro, 1, 2023.

Criteanul, „David, oarecând, a însemnat cântarea, înscriind-o ca într-o icoană”⁷.

Revelația Sfintei Scripturi stă la baza teologiei patristice (reprezentând, în mare parte, operele Sfinților Părinți care au trăit înainte de secolul al IX-lea) și a imnografiei liturgice.

Sfânta Tradiție, acel „limbaj viu al Bisericii” (Serghei Bulgakov) sau „viața Duhului în Biserică” (Vladimir Lossky)⁸, poate fi înțeleasă dacă avem în vedere cele două aspecte: cel statornic, pe care îl regăsim ca temelie a ortodoxiei, manifestat prin Sfintele Taine, dogmă, slujirea liturgică, și celălalt, dinamic, în care regăsim amplificarea în ea însăși a Tradiției, precum și o manifestare a generozității de a împărtăși cu ceilalți roadele trăirii și comuniunii cu Dumnezeu. Ceea ce îi ține împreună pe oameni este rugăciunea, care atunci când este rostită cu smerenie are darul de a umple inima de lumina, de pace și de iubirea dumnezeiască. Cântarea liturgică este rugăciunea îmbrăcată în haina poeziei și a glasurilor, jucând rol de dialog cu Dumnezeu, dar și de tâlcuire și aprofundare teologică, doctrinar-dogmatică pentru cei prezenți la Sfânta Liturghie. Cântarea bisericească are rol dogmatic și apologetic, iar Sfântul Andrei Criteanul îndeamnă, prin abordarea din *Canonul* său de pocăință, la revenirea de fiecare dată la Sfânta Scriptură, fundamentul oricărei teologhisiri. Imnograful este un continuator al tradiției interpretative a Sfintei Scripturi, o tradiție care a fost marcată de opera lui Origen din Alexandria, a Părinților din Capadocia, precum și de Sf. Maxim Mărturisitorul.⁹

Vorbind despre limbajul imnografic, pr. Dumitru Stăniloae spune că:

„Dumnezeu este atât de mare, că singură poezia poate încerca să-L exprime. Nu avem limbaj pentru măreția lui Dumnezeu. Bogăția poeziei, mai complexă decât limbajul logic, distinctiv, limitativ, a fost întotdeauna

7. *Triodul*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2020, p. 427 (*Canonul Sfântului Andrei Criteanul*, Cântarea a 7-a, Joi, în Săptămâna a V-a a Postului Mare).

8. Paul NEGRUȚ, *Revelație, Scriptură, Comuniune. O interogație asupra autorității în cunoașterea teologică*, Editura Cartea Creștină, Oradea, 1996, p. 81.

9. John BRECK, *Sfânta Scriptură în Tradiția Bisericii*, trad. Ioan Tamaian, Editura Patmos, 2003, p. 23.

na folosită pentru a-L exprima pe Dumnezeu. Singur limbajul poetic se apropie de Dumnezeu pentru a-I sluji exprimându-L [...]. Poezia utilizează limbajul simbolic, analogic. Dumnezeu este ca un munte înalt. Este ca un foc: îl încălzește pe om, și omul trebuie să se păzească ca să se încălzească, fără să fie mistuit. Dumnezeu este apa vie, apa dătătoare de viață. Dumnezeu este vin, El dă beția spirituală, entuziasmul. Nu ne putem lipsi de acest limbaj în teologie¹⁰.

În evoluția istorică a muzicii bizantine, se pot distinge patru perioade:

1. perioada *melozilor* (secolele V-XI);
2. perioada *melurgilor* (secolele XI-XV);
- 3 perioada *post-bizantină* (secolul al XV-lea – începutul secolului al XIX-lea);
- 4 perioada *hrysantică* (din 1814 – prezent).

Aparținând primei perioade, Sfântul Andrei Criteanul a lăsat o bogată lucrare omiletică, imnografică și melodică¹¹, imnele sale fiind utilizate în practica liturgică de astăzi pe tot parcursul anului, mai cu seamă la marile sărbători (închinare Maicii Domnului, sfinților, precum și celor din ciclul Triodului și Penticostarului). Putem vorbi de două categorii ale imnografiei Sfântului Andrei Criteanul: idioame și canoane. La acestea se adaugă omiliile, precum și un număr mic de stihiri. Acesta a fost primul imnograf care va propune canoanele poetice în locul condacului¹² (apărut în secolul al VI-lea), iar acestea vor domina până astăzi, cel mai cunoscut fiind fără îndoială *Canonul cel Mare*. Acesta din urmă a fost interpretat ca fiind un „rezumat” al pocăinței și zdrobirii inimii, exprimat pe parcursul a 256 tropare, grupate în 9 imne (ode/pesne) – ce preînchipuie cele nouă cete îngerești

10. Pr. Dumitru STĂNILOAE, Marc-Antoine COSTA DE BEAUREGARD, *Mică dogmatică vorbită. Dialoguri la Cernica*, traducere de Maria-Cornelia Oros, Editura Deisis, Sibiu, 1995, p. 143.

11. A mai compus canoanele din sâmbăta lui Lazăr, cele de la utrenia Duminicii mironosițelor, „triodicele” de la Pavcernița din Duminica Floriilor, pe cele de la utrenia din zilele de luni, marți, miercuri și joi din Săptămâna Sfințelor Pătimiri, imnele de la utrenia sărbătorii Nașterii Maicii Domnului, a Sfântului Ioan Botezătorul, precum și la zămislirea Sfintei Ana.

12. † DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Foame și sete după Dumnezeu – Înțelesul și folosul postului*, Editura Basilica, București, 2008.

care-L preaslăvesc pe Dumnezeu, cu irmoase (primul vers din fiecare imn), însoțite de cca 1.000 de metanii, o „Biblie în miniatură“, cum o numește Alexandru Prelipcean¹³. După fiecare stihiră, imnograful a inserat strigătul: „*Miluieste-mă, Dumnezeule, miluieste-mă!*“ Este strigătul omului conștient de starea sa, dar plin de nădejde, precum regii David, Manase sau ninivitenii.

Textul Canonului a fost analizat de specialiști¹⁴, iar concluzia este că el reprezintă o reconștientizare a statutului omului ca urmaș al protopărintelui Adam, prin a cărui neascultare a căzut din poziția de partener de dialog cu Dumnezeu, după care, cu smerenie și căință profundă, se întoarce spre Acesta, urcând treptele virtuții. Evocând întreaga istorie a omului de la Adam până la chenoza mântuitoare a Fiului lui Dumnezeu („Cel ce ai pus pământul cu măsuri, Hristoase, astăzi șezi în mormânt mic, Ziditorule“) și Învierea care dă sens vieții omului și lumii¹⁵, imnograful prezintă principalele momente ale Vechiului și Noului Testament. Plângerea plină de căință a imnografului, care se solidarizează practic cu toată omenirea, nu are un caracter deznădăjduit, ci plin de speranță în mila și iubirea Domnului, care a trimis în lume

13. Alexandru PRELIPCEAN, „O evaluare a imnografiei creștine: Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul sau despre Biblia în miniatură“, în: *Mitropolia Olteniei*, an LXI, 2009, nr. 1-4, p. 204.

14. Pr. Al. I. CIUREA, „Cuvânt la Marele Canon al Sfântului Andrei Criteanul“, în: *Glasul Bisericii*, XIV, 1955, nr. 3-4, pp. 169-172; Ierod. Mitrofan BĂLȚUȚĂ, „Gânduri pe marginea canonului alcătuit de Sfântul Andrei Criteanul“, în: *Mitropolia Moldovei*, anul XLVII, 1971, nr. 3-4, pp. 225-228; Ierom. Sebastian PAȘCANU, *Comentariu la Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul după izvoare grecești*, Editura Schitul Crasna - Prahova, 1997, passim; P. DIAC-HUREZI, „Importanța duhovnicească a Canonului cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul“, în: *Biserica Ortodoxă Română*, anul XCV, 1977, nr. 5-6, pp. 357-360; † Nicolae CORNEANU, *Patristica mirabilia. Pagini din literatura primelor veacuri creștine*, Editura Polirom, Iași, 2001, pp. 173-176; Alexandru PRELIPCEAN, *Antropologia în Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul*, Editura Axa, Botoșani, 2004; Pr. Lucian PETROAIA, „Tâlcuiri teologice și literare în Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul“, în: *Teologie și educație la Dunărea de Jos*, Editura Arhiepiscopiei Dunărea de Jos, Galați, pp. 354-369; Cuv. ACACHIE SAVAITUL, *Comentariu la Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul*, trad. din limba greacă veche de Monahul Pavel Steingasser, Editura Doxologia, Iași, 2021.

15. Pr. D. STĂNILOAE, *Iisus Hristos, lumina lumii și îndumnezeitorul omului*, Editura Anastasia, 1993, p. 143.

pe propriul Său Fiu ca să ia păcatele lumii și să ofere în schimb mântuirea: „Ajutor și acoperitor S-a făcut mie spre mântuire” (Cântarea 1, glasul al 6-lea, Irmosul). Iar moartea pe cruce a Mântuitorului, arată pr. Dumitru Stăniloae¹⁶, reprezintă miezul slujirii arhieresti a Domnului Hristos, fiind adevărată prin profețiile mesianice, „*Ca un miel spre junghiere S-a adus și ca o oaie nevinovată împotriva celui ce o tunde nu și-a deschis gura Sa. Întru smerenia Lui, judecata Lui s-a ridicat iar neamul Lui cine-l va spune? Căci s-a luat de pe pământ viața Lui*” (Is 53, 4-8), prin cuvintele Mântuitorului Hristos și ale Sfinților Apostoli, prin simbolurile și mărturisirile de credință, precum și prin glasurile Sfinților Părinți.

Sfântul Andrei Criteanul a fost influențat în concepția sa teologică de Părinții Capadocieni, de Sfântul Maxim Mărturisitorul († 662 d.Hr.)¹⁷ și, în mare măsură, de Dionisie Areopagitul¹⁸. În Canonul scris de el folosește toate dimensiunile hermeneuticii biblice: anagorică, alegorică, morală etc.

John Meyendorff afirmă că întreaga iconografie a Bisericii Ortodoxe nu este altceva decât teologie poetică, reflexie în trop metric a marilor adevăruri dogmatice ale ortodoxiei¹⁹.

Din această perspectivă, crucea este „*carul de triumf al Mântuitorului*”, care trage după ea, înlănțuite și învinse, puterile diavolești care s-au luptat cu El și cu oamenii²⁰. Și, spune mai departe pr. Dumitru Stăniloae, lemnul crucii devine un mijloc transparent spre Dumnezeu, fiind redus la esența lui, dezbrăcat de podoabele ispititoare²¹.

16. Pr. D. STĂNILOAE, „Crucea în Teologia și cultul Bisericii Ortodoxe”, în: *Orthodoxia*, XXV (1973), nr. 2, p. 48.

17. Ion BILIUȚĂ, „O teologie vie a pocăinței: Canonul cel Mare al Sfântului Andrei, Arhiepiscopul Cretei († 740), Comentariul la Canonul cel Mare al lui Acachie Savaitul și locul acestuia în cadrul spiritualității ortodoxe contemporane”, în: Cuv. ACACHIE SAVAITUL, *Comentariu la Canonul cel Mare al Sfântului Andrei Criteanul*, p. 12.

18. Pr. Teodor ZISIS, „Sfântul Andrei Cretanul, Ierusalimiteanul (660-740). Despre viața și opera sa...”, p. 232.

19. John MEYENDORFF, *Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Themes*, Fordham University Press, New York, 1983, p. 123.

20. Pr. D. STĂNILOAE, „Învățătura ortodoxă despre mântuire și concluziile ce rezultă din ea pentru slujirea creștină”, în: *Orthodoxia*, XXIV, 1972, nr. 2, p. 208.

21. Pr. D. STĂNILOAE, „Crucea în Teologia și cultul Bisericii Ortodoxe”..., p. 174.

Încercând să înțelegem perspectiva celui care a fost omilet și poet, cu viață îmbunătățită, înțelegem că atributul care trebuie luat imediat în seamă este sfințenia spre care a tins neîncetat Sfântul Andrei Criteanul. Imnograful a dobândit sfințenia datorită atât efortului ascetic, a cărui cunună este curăția spirituală, cât și darului lui Hristos prin Duhul Sfânt, cele două căi împletindu-se, ca expresie a unei sinergii dinamice²². Sfințenia divină are atributul trandendenței ca persoană, astfel că aceasta ne potențează conștiința, făcându-ne să ne gândim la păcătoșenia noastră²³ și, în acest context, apare și căința profundă, egală ca profunzime cu nivelurile conștiinței.

„Comunicându-ne sfințenia – spune pr. Dumitru Stăniloae – Dumnezeu ne readuce la adevărata stare de subiect, repune în funcție deschisă subiectul nostru“,

iar aceasta o face ca să se facă vădit pe Sine ca subiect iubitor, ce „trezește responsabilitatea subiectului nostru, intrând cu noi în relație familiară ca subiect transcendent“²⁴. Însuși Dumnezeu, prin Fiul Său Iisus, S-a făcut om, El, Subiectul de puritate absolută,

„S-a făcut subiect uman de culminantă puritate, sensibilitate și comunicabilitate, ajutându-ne și pe noi ca, în această comunicare a Sa cu noi, să descoperim sensibilitatea noastră subiectivă“²⁵.

Această trăire a avut-o Sfântul Andrei Criteanul. Devenit monah la Ierusalim, ca apoi să fie ales episcop al cetății Gortyna din insula Creta, atras fiind de calea sfințeniei, a coborât în adâncul conștiinței sale și a conștientizat starea sa de om supus păcatului, care are ca plată boala și moartea:

„De unde voi începe a plânge faptele vieții mele celei ticăloase? Ce începere voi pune, Hristoase, acestei tânguiri de acum? Ci, ca un milostiv, dă-mi iertare greșelilor!“²⁶

Păcatul este asemenea întunericului:

22. Pr. D. STĂNILOAE, „Sfințenia în ortodoxie“, în: *Ortodoxia*, nr. 1, 1980, p. 35.

23. Pr. D. STĂNILOAE, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996, p. 178.

24. Pr. D. STĂNILOAE, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. I, p. 179.

25. Pr. D. STĂNILOAE, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. I, p. 180.

26. *Triodul*, pp. 407-408 (*Canonul Sfântului Andrei Criteanul*, Joi în săptămâna a 5-a a Postului Mare, Cântarea 1, Tropar 2).

„În noapte viața mea mi-am petrecut pururea; că întuneric s-a făcut mie și negură adâncă noaptea păcatului; ci, ca un fiu al zilei arată-mă pe mine, Mântuitorule!”²⁷

Astfel, copleșit de căință, cu inima zdrobită, spune:

„Se apropie, suflete, sfârșitul, se apropie și nu te îngrijești, nu te pregătești; vremea se scurtează, scoală-te; aproape, lângă uși este Judecătorul; ca un vis, ca o floare trece vremea vieții. Pentru ce în deșert ne tulburăm?”²⁸.

Păcatul este un eșec al omului în relația cu Dumnezeu; ca urmare, conștientizând această realitate, omul se simte cu mintea rănită și trupul moleșit. Ca să iasă din starea aceasta, are nevoie de iertarea și ajutorul Domnului. Asceza și postul sunt mijloacele prin care omul se poate elibera de patimă și se poate întoarce spre Dumnezeu. Postul este drumul pe care îl face omul spre Mântuitorul răstignit și înviat din morți. Postul este încadrat între cele două lecturi ale rânduielii acestui Canon, deoarece,

„dacă la începutul postului a fost ca o ușă ce ne-a condus către pocăință, acum, la sfârșitul călătoriei postului, el pare ca un «rezumat» al pocăinței și ca o împlinire a acesteia”²⁹.

În Canonul cel Mare, Sf. Andrei Criteanul arată că Domnul Hristos, „total fidel lui Dumnezeu fiind, devine total fidel semenilor”³⁰, cu care Se identifică. În fapt, în cadrul liturgic, „eu” devine „noi”, raportându-se la comuniunea (inter)personală sacramentală³¹, ce implică toată omenirea și pe fiecare în parte. Plângerea imnografului este plină de speranță:

„Pe mine, cel lepădat înaintea ușilor Tale, Mântuitorule, măcar la bătrânețe nu mă lăsa în iad, deșert, ci, mai înainte de sfârșit, ca un iubitor de oameni, dă-mi iertare greșelilor!”³².

27. Triodul, p. 418 (Canonul Sfântului Andrei Criteanul”, Joi în săptămâna a 5-a a Postului Mare, Cântarea a 5-a, Tropar 1).

28. *Triodul*, p. 416 (Canonul Sfântului Andrei Criteanul”, Joi în săptămâna a 5-a a Postului Mare, Cântarea a 4-a, Tropar 2).

29. A. SCHEMANN, *Postul cel Mare*, p. 101.

30. Pr. D. STĂNILOAE, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. I, p, 188.

31. Pr. D. STĂNILOAE, *Spiritualitate și comuniune în Liturghia ortodoxă*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2004, p. 423.

32. *Triodul*, p. 408 (Canonul Sfântului Andrei Criteanul”, Joi în săptămâna a 5-a a Postului Mare, Cântarea 1, Tropar 13).

Putem vorbi de o dimensiune soteoriologică a imnului. Așa cum constată pr. Dumitru Stăniloae, creștinul are două așteptări: Învierea Domnului și viața veșnică, astfel că viața lui pe pământ este doar pregătire pentru marea întâlnire, timpul fiind distanța între chemarea lui Dumnezeu și răspunsul omului³³. Și postul este așteptare, Postul Mare reprezintă calea sau „punctul culminant al vieții liturgice”³⁴. Fiind „chip al lui Dumnezeu” (Fc 1, 26-27), omul se îndreaptă spre Dumnezeu, spre Fiul Lui, experiind unirea cu El, astfel că vrea să i se imprime tot mai mult trăsăturile Sale, ce iradiază din El ca Persoană, căci

„aceste trăsături dumnezeiești sunt în creștere și prevestesc gradul lor deplin prin care vor coplesii trăsăturile umane, chipurile sfinților încă de pe pământ au ceva din înfățișarea lor din planul eternității eshatologice, prin care se vor reflecta deplin însușirile și vor radia energiile lui Dumnezeu”³⁵.

Tainele au legătură cu Răstignirea și Învierea Domnului Hristos, cu care omul se unește, în cel mai deplin mod, în Sfânta Euharistie, iar prin aceasta se desăvârșește unitatea Bisericii. Omul se înnoiește, murind omul vechi și începe o viață nouă în Hristos, prin mărturisirea păcatelor³⁶.

Sfântul Ioan Gură de Aur spune că este necesar ca gândurile să se prelungească în toată mișcarea trupului când omul se roagă:

„Sufletul e un mare muzician, un mare artist, iar trupul e un organ, ținând loc de chitară, de fluiet și de liră. Muzicienii, în înțeleșul obișnuit, nu sunt întotdeauna cu organele lor, ci uneori le iau cu ei, alteori le lasă deoparte. Căci nu au întotdeauna timp pentru cântat. Dar în tine, voind Dumnezeu să te învețe că trebuie să-L lauzi și să-L binecuvintezi pururea, a unit pe artist în mod neîntrerupt cu organul. Iar că trebuie să-L lauzi pururea, ascultă ce zice Apostolul: «*Neîncetat vă rugați, pururea mulțumiți*» (1 Tes 5, 17-18)”³⁷.

33. Pr. D. STĂNILOAE, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. I, p. 128.

34. Antonie BLOOM, *Taina iertării. Taina tămăduirii*, trad. Monahia Anastasia (Igiroșan), Alba Iulia, 2010, p. 42.

35. Pr. D. STĂNILOAE, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. I, pp. 180-181.

36. Pr. D. STĂNILOAE, *Spiritualitate și comuniune în Liturghia ortodoxă*, p. 677.

37. Sf. IOAN GURĂ DE AUR, *Omilia la Psalmul CXLV*, PG 35, col 523, apud Pr. D. STĂNILOAE, *Spiritualitate și comuniune în Liturghia ortodoxă*, p. 647, nota 40.